



# Storkøbmanden og hans undergivne – Gehrdt de Lichtenberg som husbond og patron overfor sine fæstebønder og tjenestefolk

*Af museumsinspektør Annette Hoff, Horsens Museum*

Med elleve herregårde og et velvoksnet købstadspalæ havde storkøbmanden Gehrdt de Lichtenberg mange tjenende ånder, og antallet af fæstebønder på hans godser kunne tælles i hundreder. Personlig rigdom havde hele hans liv været det sikre udgangspunkt for hans og familiens livsførelse. Hans far og farfar havde begge været de rigeste borgere i købstaden Horsens, og som eneste barn var han selvskrevet til at overtage dette handelsdynasti. Massive pengeudlån på Snapstinget i Viborg fra 1730'erne og årtierne herefter fik formuen til at yngle, og samtidig fik han pant i mere end 25 jyske herregårde, hvor betrængte godsejere under landbrugskrisen var nødt til at ty til

lån for at blive siddende på gårdene. Det hændte, at en godsejer ikke kunne betale lånet tilbage, hvorefter den pantsatte herregård overgik til Lichtenberg. Andre herregårde opkøbte han billigt på auktion. I året 1753 ejede han således ni herregårde, der siden overgik til hans børn og svigerbørn, mens andre opkøbte gårde efter en årrække atter blev solgt.<sup>1</sup>

## **Eftermælet**

I denne artikel skal der kastes et nærmere blik på storkøbmandens forhold til de mange mennesker, som var hans undergivne. Indretningen af hans huse vidnede om en ekstravagant livsførelse, hvor gyldenlædermøbler, silketapeter og rokokospejle dannede rammen om et velbehageligt dagligliv, og hvor bekymringer for hverdagens fornødenheder var ukendt land. Men hvordan var han egentlig, denne storkøbmand? Hvordan var hans sind, og hvilket menneskesyn havde han? Den nemmeste måde at finde svar på dette spørgsmål er at læse i den ligprædiken og de sørgetaler, som blev holdt over hans kiste. De blev året efter, i 1765, udgivet af en af Horsens' fremtrædende sønner, Mauritz Frydensberg, hvis far var borgmester i byen.<sup>2</sup>

*Ved ombygningen af Bidstrup i 1750'ernes slutning lod Lichtenberg husets store sal indrette, og det oprindelige rokokointeriør er endnu bevaret til vor tid. Foto: Kirsten Nijkamp.*



Gehrdt de Lichtenberg (1697-1764) portrætteret af Peder Als i 1760. Maleriet er indsat i en 1,90 m. høj sølvramme, som Lichtenberg lod fremstille ved at påmontere en ældre spejlramme nogle nye rokokoudsmykninger - bl.a. med slægtens våben. Foto Kirsten Nijkamp.

Talerne bugner af lovord, som punkt efter punkt roser den afdøde storkøbmands mange gerninger i storladne vendinger, men som historiker er man vagtsom over for den slags tendentiøse kilder. Frydensbergs udgivelse var med stor sandsynlighed betalt af den efterladte familie, tidens sprog var storladent og pompøst, og det var utænkeligt andet end at rose den mand, hvis begravelse man var samlet om. Mange af udsagnene lader sig imidlertid efterprøve af andre historiske kilder, der på direkte eller indirekte måde vidner om hans virke, og det er oplagt at se nærmere på Lichtenbergs forhold til sine undergivne.

### **Fæstebøndernes kirker, skoler og fattigforsorg**

Ved Lichtenbergs opkøb og overtagelse af de mange herregårde fulgte også tyve landsbykirker med. Mange fæstebønder led under, at deres patron misligholdt kirken, og ikke sjældent var Guds hus i så miserabel stand, at hvælvene faldt ned, tårnene var tæt på omstyrtning og tagene så utætte, at regnen ødelagde kirkens inventar – så var det ikke nemt for sognets bønder at komme i kirke. *„Neden i Taarnet er 9 Stoele brøstfældige. Oven paa Begravelset hvor Hyrdekonerne skulle sidde mangler en 4 al. lang Bænk. Vaabenhuuset kan ikke holde for Regn. Paa Kirken er 5 Tavler bly opblæst. Bunden i Liigbaaren er forraadnet. Trappen, som fører op til Taarnet er forraadnet, saa man ikke uden livsfare kan stige derop...“*<sup>3</sup>, forlyder det om Granslev Kirke, inden Lichtenberg og hans søn tog fat. Det var ikke den eneste kirke, som Lichtenberg-familien tog

hånd om. Proust Tetens udtaler om Lichtenberg i sin ligprædiken: „Hvor mange Kirker har Han næsten opbygget og paa det anstændigste prydet? ... Han kunne ikke taale selv at boe vel, og lade Guds Huus ligge Øde; førend Han derfor lagde Haand paa at opbygge sit eget Huus, søgte han at forbedre Guds ... Samme Nidkærhed for Guds Huse haver Han og ladet see paa mange andre steder. Ingen Kirker haver han eiet, at den jo nu kan fremvises, som en Ziir for Landet, og Ærestøtte for Ham ...“.<sup>4</sup> At Lichtenberg sørgede godt for sine landsbykirker vidner et utal af præsteindberetninger om, og endnu står mange af kirkerne som det tydeligste bevis på hans hang til at istandsætte og udsmykke. Hermed fik bønderne solidt tag over hovedet, noget kønt at se på hver søndag, og Lichtenberg fik et fromt eftermæle.

Men han lod sig ikke nøje med kirkerne. Også skoler lod han opføre på sine godser, og det er symptomatisk, at han gik grundigt til værks. Teglhængte bygninger med gode skolestuer blev opført i adskillige sogne, og allerede i samtiden havde man øje for hans ihærdighed: „Hr. Commerce Raad Lichtenberg, som ere særdeles Elskere af Kirker og Skoler, ved Nørup Kirke har ladet bygge én nye Skole, og dertil antaget en Student som Skoleholder, der Vinter og Sommer læser for Sognets børn“.<sup>5</sup> Af hans egenhændige skolefundats fremgår, at fæstebøndernes børn ikke blot skulle undervises i læsning men også i skrivning, hvilket ellers ikke var normalt i datidens landsbyskoler – med mindre forældrene ville betale ekstra. Desuden ses det af samme fundats, at Lichtenberg sikrede skoleholderen en løn,



Nørup Kirke blev på Lichtenbergs foranledning i 1730'erne forsynet med nyt inventar og bygmester, Nicolaus Rieman, indsatte nye hvælv i den lille landsbykirke. Endnu vidner dens kuplede spir om tilhørsforholdet til Engelsholm, som Rieman også forsynede med de samme løgformede spir.  
Foto: Kirsten Nijkamp.

der var hen ved tre gange så høj som den løn, en skoleholder ellers kunne forvente på den tid.<sup>6</sup>

Forholdet til fæstebønderne omtales i ligprædikenen således: „Han kiendte hvor vigtig Bonde-Standens Velfærd er ... Forfaldne Godser ere derfor af Ham kiendelig oprettede. Hele faldefærdige Byer opbyggede, Skove sparede og forbedrede, Afgifterne have altid været fastsatte og taalelige; ja, naar Omstændigheder har befalet det, ofte eftergivne. Ingen ulykkelig Hen-

delse er tilslagen, at han jo tilstrækkelig har hjulpet; fattige og skrøbelige ere faderlige underholdte“.<sup>7</sup> Studier i godsarkiverne til de elleve herregårde bekræfter mange af udsagnene. Mest iøjnefaldende er Lichtenbergs mange byggerier på sine herregårde, hvor også avlsgårdene er blevet om- eller nybyggede; vi må tro,

at nybyggede avlsbygninger også har været mere praktisk indrettet til fæstebøndernes hoveri. Og netop på hoveriområdet viser kilderne indirekte, at Lichtenberg udviste mådehold over for sine fæstebønder. Ingen retssager vidner om tvister og klager over forhøjet hoveri, tværtimod ses flere gange, at han bevidst har



Maleriet af Engelsholm med det omfattende haveanlæg, som Lichtenberg bekostede, findes inde i et stort rokokochatol, som Lichtenberg i 1750'erne lod bygge til sin nyindretning af salene på Bidstrup. Bemærk, at Lichtenberg sandsynligvis selv er med i maleriet, nederst i venstre hjørne. Foto: Kirsten Nijkamp.

sparet sine fæstebønder for stigning i hoveriydelserne. I forbindelse med anlæggelsen af det store haveanlæg på herregården Engelsholm oplyser en præsteindberetning f.eks.: „*Lichtenberg satte stoere Penge derpaa, i sær med at sløjfe Banker paa den ene Side, og paa den anden at opfylde en temmelig stor Deel af den derved værende Søe, for at faa Haugen baade ordentlig og prægtig, hvilket alt skeede paa hands egen Bekostning, og uden nogen Besværighed for Bønderne, da disse endog fik Betaling for deres arbeide, saa ofte de, efter deres egen Leilighed, vilde og kunde indfinde sig for at bestille noget*“.<sup>8</sup>

Også med hensyn til skovdriften var Lichtenberg opmærksom på sine fæstebønders behov. 1700-tallet var præget af massiv mangel på træ til husbyggeri, brændsel og gærdselsmateriale, og i stamhusbrevet for Bidstrup ses tydeligt, at Lichtenberg havde tænkt meget over, hvordan en restriktiv skovdrift ville være til kommende generationers glæde: „*... er saa stor Skovfald skeed, at der endnu er til overs, da sælges det ved Auction til Godsets Beboere og ei til nogen Fremmet. Den fornødne udviisning til Godset maa fremdelis skee men med mueligste Sparsommelighed, dog noget rundelig til de af Bønderne, som vil lægge vind paa at heigne og opelske noget af i Skoven, foruden det, der plantes og opelskes ved deres Gaarde*“.<sup>9</sup> Heraf fremgår, at Lichtenberg opmuntrede sine fæstebønder til at plante og opelske træer såvel i skoven som ved deres gårde, samt at det var godsets beboere, der skulle have fortrin ved salg af skovens træ, skønt man sikkert kunne have fået større indtægter ved at sælge til fremmede.

Stamhusbrevet fra Bidstrup oplyser også om indretningen af godsets fattigforsorg, og dette stemmer overens med ligprædikenens beskrivelse: „*I steden for Hospital ved Stamhuuset, som jeg hafde tænkt at lade bygge, anordnes og hermed fastsættes at vores Søn og Efterkommerne ved Stamhuuset fra Kyndelmisse 1763 og fremdeles Aarlig skal lade Fogeden betale til 12 af Godsets Fattige saasom: 4re gamle vanføre, blinde, vanvittige eller deslige, der ej selv kand forværge noget til Ophold, hver 24 Sk. Ugentlig, som ere for 52 Ugger 52 Rdr., 4re andre Fattige som er af bedre Helbred og kand forværge noget til Hielp 1 Mk ere Aarl. 34 Rdr., 4re som er af bedre Helbred og kand fortiene Meere til Opholds Hielp hver 12 Sk. Ugl. er Aarl. 26 Rdr.*“ Lichtenberg havde altså udtænkt en anderledes type fattigforsorg, hvor man ikke skar alle godsets fattige over en kam og placerede dem unyttigt i en såkaldt hospitalsbygning, men lod dem i stedet blive boende, hvor de plejede, og alt efter deres handicap eller sundhedstilstand, at yde dem understøttelse udmålt efter, hvor stor deres arbejdsevne var. Denne måde at udøve fattigforsorg på var efter al sandsynlighed inspireret af hans erfaring som fattiginspektør i Horsens, hvor byens fattige fik tildelt et ugentligt pengebeløb efter en nøjere fastsat plan.

### **Tjenestefolkene**

Til herskabets opvartning i bypalæet, til husførelsen og hele købmandsgårdens drift havde Lichtenberg 12 ansatte – køkken- og bryggerspiger, tjenerne, hushol-

derske, stuepiger, gårdskarle, kuske samt en kohyrde. „Den rosværdige omgang med sit Tyende“ beskrives i ligprædikenen således: „Han erindrede sig stedse, at vare de end Tienere, vare de dog af samme Natur, som Han, Mennesker og medarvinger til samme Salighed ... Naar de vare syge, gjorde han ingen Forskel i Omsorg for dem og sine egne Børn ... Han belønnede deres Arbeide rigelig, endog over Fortieneste ... De fleste havde i Hans Tieneste saa meget over deres berettigede Løn, at de kunde beholde dem urørt, saalænge de vare hos Ham; til deres Sikkerhed beholdt Han dem hos sig, gav dem Beviis derfor, og hvo skulde vel Troe det? et Eksempel uden Eksempel! gav dem Rente deraf, saa, naar de forlode Hans Tieneste ... kunne leve anstændig deraf“.<sup>10</sup> Disse oplysninger er det ikke muligt at få bekræftet gennem andre kilder, da storkøbmandens regnskabsbøger desværre ikke er bevarede, men af skifteopgørelsen efter Lichtenbergs og hustruen Bodil Hofgaards død kan vi udlæse noget andet. Stort set alle hans tjenestefolk havde kakkellovne på deres værelser – dog ikke gårdskarlene, der måtte tage til takke med varmen fra hestene i stalden. Til gengæld havde den lille kohyrde Lauritz Jacobsen på 11 år sit eget markhus, som blev trillet ud til ham i bymarken, når han vogtede familiens 16 køer; her kunne han sidde lunt i læ, når himmel og jord stod i et, og køerne alligevel skulle vogtes. En betænksom og sjælden gestus mod husets yngste tyende. De sidste ord om Lichtenbergs omgang med sine underordnede skal citeres fra hans ligprædiken: „Dem, der giftedes fra Hans Huus, gjorde Han snart ikke mindre Ære, end

*en Fader sin Datter; de fleste af os, Højtærede! have ofte med en højagtende Forundring bivaanet disse ærede Højtideligheder, hvor vi have seet skikkelige Bønder-Folk at sidde ved Hans egen Side.“*

## Noter

- 1 Hoff, Annette: *Gehrdt de Lichtenberg. Storkøbmand, gods-ejer, pengeudlåner og fabrikant, 2007.*
- 2 Frydensberg, Mauritz: *Dydens Udødelighed*, 1765.
- 3 C 3-1168 Kirkesyn 1719-26 Granslev Kirke. Aarhus Bispearkiv. Landsarkivet i Viborg.
- 4 Frydensberg, Mauritz: *Dydens Udødelighed*, 1765, s. 49 og 69.
- 5 Skyggebjerg, L.: „At sognets Børneflokk sin Christendom kand lære ...“ Skolegang på landet for 250 år siden. *Vejle Amts Årbog*. 1997, s. 90.
- 6 G-394 Engelsholm Godsarkiv, pakke 19. Lichtenbergs Skolefundats af 20. juli 1740. Landsarkivet i Viborg.
- 7 Frydensberg, Mauritz: *Dydens Udødelighed*, 1765, s. 71-72.
- 8 Hvidtfeldt, J.: „L.C. Buchholtzs beskrivelse af Tørrild Herred“. *Vejle Amts Årbog*, 1952, s. 68.
- 9 B 24-699, Landstingets Skøde- og Panteprotokol, fol. 3-11, 1763. Landsarkivet i Viborg.
- 10 Frydensberg, Mauritz: *Dydens Udødelighed*, 1765, s. 73-74.